

Historisk bakgrunn

For den tyske sivilforvaltningen i det okkuperte Norge hadde utnytting av naturressursene høy prioritet. Det var stort underskudd på arbeidskraft i landet. Reichskommissariat prøvde derfor å få tildelt en kvote med sovjetiske krigsfanger til egne byggeprosjekter. Da dette ikke førte fram, tok Reichskommissar Terboven initiativ til å få importert slavearbeidere fra Jugoslavia. Dette var dels fanger som var tatt til fange under militære aksjoner mot partisaner i Serbia, dels fanger som var politisk uønsket av ustasjasmyndighetene i Den uavhengige staten Kroatia. Fangene hadde ikke status som krigsfanger og skulle settes inn på viktige veganlegg, *under de hardeste mulige livsvilkår*.

Ansvar for å bygge opp fangeleirsystemet for jugoslaviske fanger i Nord-Norge ble gitt til SS-Sturmbannführer Hans Hüttig. Han var da kommandant for konsentrasjonsleiren Natzweiler og ble tilknyttet Höhere SS- und Polizeiführer Nord's stab som *Inspekteur z.b.V.* Ansvar for å drive leirene ble gitt til SS-menn med fronterfaring fra 1. verdenskrig. Vaktmannskapene var tyske politisoldater og norske frivillige fra Hirdvaktbataljonen.

Det ble bygd opp fire leirkomplekser: Lager I Beisfjord i Narvik, Lager II Elsfjord med underleirer ved Lille Luktvatn i Vefsn og i Korgen i Hemnes, Lager III Rognan i Botn i Saltdal og Lager IV Karasjok. I perioden juni – oktober 1942 ble det sendt fire transporter med til sammen om lag 2600 fanger til disse leirene. 2/3 av fangene døde i løpet av de 9 månedene leirene var administrert av SS. I mars/april 1943 fikk de gjenværende fangene krigsfangestatus, og ansvaret for dem ble overført til Wehrmacht.

Den mest brutale leiren var Lager I Beisfjord. 900 fanger ankom Narvik med det tyske lasteskipet *Kerkplein* den 24. juni 1942. Da leirkomplekset ble avviklet den 25. oktober 1942 var bare 152 fanger i live. 83 % var drept eller omkommet i løpet av fire måneder. De drepte var serbere, kroater og bosnjaker.

Lager Övre Jernvann

Fangene i Beisfjordleiren skulle etter planen settes inn i arbeid på Bjørnfjellsvegen. Etter mistanke om tyfus ble 287 fanger massakrert i Beisfjord natt til 18. juli 1942. Før nedskytingen var 588 fanger blitt ført ut av leiren. Etter transport med lasteprammer og lastebiler kom fangene til Övre Jernvann 20. juli 1942.

Offiserer og vaktmannskaper (ca. 160 mann) ble innkvartert i en tidligere norsk anleggsleir, mens fangene de første ukene lå under åpen himmel i regn og sludd. Fangene var svært dårlig kledd. Eksempelvis var om lag 100 mann helt uten sko.

Fangene ble satt i karantene og kunne derfor ikke settes til vegarbeid under tyske eller norske fagarbeidere. Fangene ble først satt til å bygge opp den midlertidige fangeleiren, hvor det etter 2 ½ uke ble oppført kryssfinertelt (*Finnenzelt*). Etter at leiren var bygd, ble grupper av fanger satt til å samle inn militært utstyr fra kampene i 1940, til å gjøre grunnarbeid på deler av Bjørnfjellsvegen og til å bygge vegstubben fram til leiren. Vegarbeidet skjedde til dels uten redskaper.

SS' metode for å bekjempe tyfusspøkelset var å likvidere syke og svake fanger. Fangene fikk ordre om å løpe seks runder på gangvegen som omga leirgjerdet, under slag og spark. De som ikke klarte å gjennomføre, ble ført bort og skutt. Det brøt ut dysenteri i leiren. De som ble

pågrepet med løs avføring, ble ført og skutt. Det siste SS gjorde før leiren ble forlatt, var å likvidere de 43 fangene på sykebrakkene.

Karantenen ble opphevet 25. august 1942. I stedet for å overføre fangene til Skogvann-leiren, om lag 3 km sørøst for leiren ved Øvre Jernvann, og sette dem inn i vegarbeid under Organisation Todt i henhold til tidligere planer, ble de gjenværende 346 fangene transportert ned til leiren i Beisfjord.

242 fanger mistet livet i løpet av fem uker på fjellet. Det var bare en eller to dager at det ikke ble rapportert om døde til SS-ledelsen i Oslo. De fleste av de døde er aldri blitt funnet. De hviler i kløfter ved arbeidsstedet, langs vegen mellom arbeidsstedet og leiren og ikke minst i nærheten av leiren.

Beskrivelse av fredningsobjektet

Etter krigen har jeg vært tre ganger på "spøkelsesberget". Den første gangen hadde jeg ikke vanskeligheter med å finne plassen, men allerede det neste gjensynet ble gjenkjent etter lang leting, fordi forskjellige vekster grodde på hele området. Den tredje gangen ble jeg riktig forstemt. Hadde ikke "den nedsunkne u-båten" vært der, ville jeg ikke ha funnet fram. Denne plassen ble langsomt glemt, og der hadde over 200 jugoslaver ofret sitt liv.

Slavko Vukić, tidligere leirfange, 1980.

Leirområdet er fortsatt preget av sterk gjengroing, men strukturene etter det fem uker lange fangeoppholdet er overraskende godt bevart. Dette kan trolig tilskrives at leirområdet har vært lite kjent; vegfarende som har stoppet for å se på krigsminnene som er omtalt på et severdighetsskilt ved E10, har stort sett nøydt seg med å se på tyske stillinger fra siste del av 2. verdenskrig og to kobberplater med sterkt misvisende tekst om Beisfjordmassakren.

Den steinsatte gangvegen som ble bygd for avpatruljering av leirgjerdet, og som SS brukte til å drive *sport* med fangenes liv som innsats, kan følges rundt hele leiren. Grøft for piggrådsgjerdet og rester av dette gjerdet ses i østre del av leirområdet. Innenfor leirområdet er det fire rekker med i alt 18 oppbygde puter (ca 7 m i diameter) som fangebrakkene har stått på. Av et samtidig foto framgår det at det i tillegg har vært ei fangebrakke mellom tuftene som hhv er nummeret 17 og 18 på oppmålingskart fra Narvik kommune. De tre – eventuelt fire - sørvestligste brakkene skal ha vært brukt som sykebrakker. Lengst nordvest ligger ruinen etter leirkjøkkenet. Appellplassen har ligget mellom sykebrakkene og de øvrige fangebrakkene. To latrinegrøfter fins nordøst i leirområdet og et vannhull i sørøstre del. Inngangen til leiren har vært fra nord, og en har kommet inn i leiren mellom tufterekken som er nummeret 7-4 og 8-11 på oppmålingskartet.

Ifølge en skisse som ble laget i forbindelse med rettsoppgjøret mot tidligere medlemmer av Hirdvaktbataljonen, var fangeleiren bevoktet av tre stasjonære vaktposter, forruten streifvakt. Nord for leiren – med stor sannsynlighet for bergformasjonen som fangene omtalte som *Undervannsbåten* – var det et norskprodusert maskingevær. Det samme var tilfelle på vaktposten øst for leiren. Sør for leiren var det en tysk mitraljøse. Hvert av de tre våpnene var bemannet med en tysker og en nordmann. Det er ikke påvist fysiske spor etter vaktpostene.

Den kjente massegraven ligger om lag 220 m sørsørvest for fangeleiren. Ved ekshumering i 1953 ble det funnet rester etter 35 mennesker, som ble gravlagt på den jugoslaviske krigskirkegården på Botn i Saltdal. Vest for massegraven er tuft etter en bu (ca 2,5 x 2,5 m), som ses på foto fra 1942 av massegraven. Det skal ha vært brukt ulesket kalk på likene; kalken har muligens vært oppbevart i bua. I tillegg til denne massegrava skal det ha vært andre massegraver i leirens nærområde.

Vegen mellom dagens E10 og leirporten er iallfall delvis bygd av fangene, selv om den kan ha blitt forsterket i forbindelse med tysk militær aktivitet seinere under krigen.

Om lag 50 m vest for fangeleiområdet er det spor etter to brakker (hhv 20 x 12 m og 22 x 8 m), som var oppført for norske vegarbeidere og ble tatt i bruk av tyskere og nordmenn. Den nordligste ble omtalt som *vaktbrakk*a og huset bl.a. sambandsentral, vaktkommandør og vaktmannskaper. På skissa fra rettsoppgjøret er den sørligste brakka merket *underoffiserer*. Sannsynligvis var det her de tyske SS-mennene bodde. Mellom Øvre Jernvatn og vaktbrakka – og ca 50 m fra denne – var det ifølge kartskissa en *SS offiserbolig*. Denne er ikke målt opp.

Levningene etter Lager Øvre Jernvann er et sårbart kulturminne, som vil kunne forringes ved besøk av suvenirjegere og metallsøkere.

Kilder

Christie, Nils: *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i "serberleirene" i Nord-Norge i 1942-43*, Oslo 1972 (nyutgitt 2010)

Drost, Uffe: Bjørnfjell-området. Vejbyggeri og tilintetgørelse, upublisert manusutkast, 2001-versjon.

Jovanović, Cveja: *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*, Beograd 1988.

Mladjenović, Ljubo: *Beisfjordtragedien*, Oslo 1989.

Mladjenović, Ljubo: *Pod šifrom viking*, Beograd 1991.

Riedel, Dirk: Die SS-Inspektion in Norwegen. Nationalsozialistische Täter in den Gefangenenlagern für jugoslawische Partisanen. I: Timm C. Richter (red.): *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention, Fallbeispiele*, München 2006, s. 111-122.

Riedel, Dirk: *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der "Volksgemeinschaft": Der KZ-Kommandant Hans Loritz*, Berlin 2010.

Styrvold, Sigurd Bakke: "Heil og Sæl. Jeg er utdannet morder!" – den norske SS vaktbataljon 1942 – 45, masteroppgave i historie, UiO vår 2009

Vukić, Slavko: Fange i Norge, *Fremover* 31.3.-15.7.1980, Narvik.

Dette dokumentet er utarbeidet av Martinus Hauglid, Nordland fylkeskommune for Riksantikvaren.